

Васюта Олег Павлович

кандидат мистецтвознавства,
доцент Чернігівського інституту
післядипломної педагогічної освіти,
доцент, заслужений діяч мистецтв України

**ЧЕРНІГІВСЬКЕ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНЕ ТОВАРИСТВО:
ОПЕРНІ ПОСТАНОВКИ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Стаття присвячена діяльності Чернігівського музично-драматичного товариства кінця ХІХ століття. Здійснено аналіз діяльності симфонічного оркестру, солістів, постановки оперних спектаклів.

Ключові слова: *музично-драматичне товариство, диригент, соліст, хор, опера, музичний спектакль.*

The article is devoted Chernihiv's musical-drama society activity of the end of XIX century. The analysis contains symphonic orchestra, the soloist and statement of opera performance activity.

Keywords: *musical-drama society, conductor, the soloist, choir, opera, musical performance.*

Театрально-музичне життя на Чернігівщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. є важливим сегментом загальної історії художньої культури Чернігівщини. Саме цей період культурно-мистецької діяльності демонструє динаміку і плюралізм різних форм духовного життя, які знайшли свій вияв у розгортанні театрально-концертної діяльності, сімейного музикування, музично і театрально-просвітницькій діяльності громадських об'єднань культурно-мистецького спрямування, становленні мистецтвознавства і мистецької критики тощо [1].

Однією з важливих форм духовного життя вказаного періоду стала театральномузична діяльність музично-драматичних товариств, які на Чернігівщині діяли у Ніжині, Новгороді-Сіверському, Кролевці, Чернігові. Їх творчість є малодослідженою сторінкою історії художньої культури регіону. Так, діяльність Ніжинського музично-драматичного товариства досліджував Г.В.Самойленко у праці «Нариси культури Ніжина Част. II. Театральне та музичне життя XVII – XX ст.» [14]. Відомий культурно-громадський діяч Ніжина кінця XIX – початку XX ст. Ф.Д.Проценко у своїх «Мистецьких споминах» [12] охарактеризував найбільш діяльних членів цього товариства.

Разом з тим, творчість Чернігівського музично-драматичного товариства залишається поза увагою науковців. Не досліджувалися форми і методи організації культурно-просвітницької роботи товариства. Не узагальнювався театральний репертуар, не аналізувалися особливості творчої праці диригентів, співаків, режисерів, не визначалася роль і місце діяльності товариства у процесі розгортання театральномузичної культури Чернігова. Це при тому, що Чернігівське музично-драматичне товариство налічувало більш як 200 постійних членів і було за своїм змістом одним з найпотужніших мистецьких об'єднань Чернігівщини кінця XIX – початку XX ст. Оформлення діяльності товариства відбулося у 1888 р. після затвердження відповідного статуту [16]. З нашої точки зору, вищенаведена дата не можна вважати часом початку роботи товариства через дві обставини. По-перше, у 1871 р. стараннями місцевого лікаря І.Лагоди відновлюються театральномузичні виступи місцевих аматорів і однією з перших було поставлено п'єсу К.Тополі «Чари». (До речі, в матеріалі музикознавців М. Загайкевич, О.Литвинової «Музичний театр» мова йде про те, що п'єса К.Тополі «Чари» тісно пов'язана з українським музичним фольклором, і була видрукувана у 1837 р. в Москві. Далі цитуємо: «П'єса не стала широко популярною, крім згадки про постановку в Таганрозі в 1845 р. Інших відомостей про її театральне життя немає» [7]. Свідчення щодо постановки цього сценічного твору силами чернігівських аматорів у 1871 р. підтверджує подальше життя п'єси.) По-друге, газета «Черниговские губернские

ведомости» за 1903 рік наводить лист одного з відомих членів товариства – чернігівського театрального та музичного критика Н.П.Яснопольського, в якому, зокрема, говориться : «Как бывший действительный член названного кружка, с момента его открытия в 1884 году, я не могу не приветствовать сердечно нового его возрождения, зная какие симпатичные цели положены в основание его деятельности» [17]. Таким чином, 1888 рік можна вважати лише датою остаточного затвердження та статутного оформлення товариства.

Виходячи із своїх статутних завдань, товариство ставило перед собою мету: «содействовать проявлению и воспитанию артистических способностей и доставлять своим членам и посетителям приятное и полезное препровождение времени для чего: а) дает возможность актерам-любителям пробовать свои силы на сцене; б) музыкантам-любителям играть в концертах или музыкально-литературных вечерах, устраиваемых кружком» [16. с. 3]. Кероване прогресивними діячами культури та освіти Чернігівщини: Л.І.Глібовим, І.Лагодою, І.Л.Шрагом (був постійним секретарем товариства), І.Г.Рашевським, Н.П.Яснопольським та ін. товариство сприяло сценічній постановці майже всіх репертуарних п'єс вітчизняних драматургів, а також подальшому розгортанню концертної діяльності в регіоні. У цьому товаристві практично об'єдналися всі кращі аматорські сили Чернігова. Театральні вистави відбувалися як російською так і українською мовами. Зрозуміло, після валуївського циркуляра 1863 р. та царського указу 1876 р. про заборону української мови, рідному слову було дуже важко пробитися на сцену, але, зокрема, стараннями дійсних членів товариства А.Тищинського, В.Хижнякова, М.Жигачьова та І.Рашевського у 1887 р. було здійснено постановку «Назара Стодолі» Т.Г.Шевченка, [18] пізніше також ставилися п'єси Б.Грінченка, [19] В.Самійленка, [5] О.Володського [8] та ін.

Чернігівське музично-драматичне товариство розгортало свою діяльність у таких напрямках: 1) підготовка та постановка драматичних п'єс; 2) проведення концертів, літературно-музичних вечорів як власними силами так і шляхом залучення різноманітних гастролуючих музикантів; 3) постановки

оперних спектаклів; 4) організація музичної освіти шляхом відкриття при товаристві музичних класів. Зокрема, організацією музичної освіти товариство розпочало займатися у 1887 р. Підкреслимо, якщо організація концертів, літературно-музичних вечорів, драматичних вистав були традиційними формами роботи товариства, то постановка оперних спектаклів, яку розпочало товариство у 1895 р., підносила діяльність аматорського об'єднання на новий якісний шабель. Зрозуміло, опера, як синтетичний вид музично-драматичного мистецтва, вимагає для свого втілення, як мінімум, наявності трьох головних формотворчих компонентів: симфонічного оркестру, оперного хору та відповідного ансамблю солістів, без яких оперні постановки просто неможливі. Виходячи з цього, природно виникає наступне запитання, – на які творчі сили спиралося у своїй діяльності Чернігівське музично-драматичне товариство? Розглянемо їх у такій послідовності: симфонічний оркестр, хор, солісти-вокалісти.

1) Діяльність симфонічного оркестру Чернігівського музично-драматичного товариства кінця XIX – початку XX ст. тісно пов'язана з іменами двох диригентів: О.Л.Горелова та К.В.Сорокіна. Диригент і композитор О.Л.Горелов походив з Чернігівщини [11. с. 168]. Після закінчення в 1893 р. Московського університету та Московської консерваторії (по класу гобоя у Ф. Лінднера, з музично-теоретичних дисциплін у М.Кашкіна, К.Альбрехта та А.Аренського), приїздить до Чернігова, де розгортає активну диригентську та композиторську діяльність. Великі диригентські можливості Горелова засвідчують яскраві факти його творчої біографії. Зокрема, саме О.Л. Горелов здійснив унікальний творчий проект, виконавши в вересні 1902 року в Петербурзі шосту патетичну симфонію П.І.Чайковського симфонічним оркестром в кількості 615 музикантів [20]. Характеризуючи склад цього оркестру, необхідно вказати на те, що лише струнна група нараховувала 108 перших скрипок, 85 других, 60 альтів, 60 віолончелей та 44 контрабаси. Петербурзький мистецький журнал «Театр и искусство» писав: «оркестр производил впечатление целого водопада. Словно могучая волна катилась со

сцены вниз и журча разбивалась у первых рядов... отдельные группы инструментов были распределены умело и ровно. Успех симфонии был большой, г. Горелов получил два венка» [20]. До речі, право диригувати таким грандіозним симфонічним оркестром Горелов отримав у результаті таємного голосування музикантів оркестру (більшістю в 438 голосів), що є, по суті, додатковим свідченням його високого професіоналізму.

Диригентській манері Горелова було властиве максимально - повне оволодіння оркестровою партитурою твору та глибоке проникнення в творчий задум композитора, точні і своєчасні покази моментів вступу кожного інструменту, досягнення врівноваженого звукового ансамблю між різними оркестровими групами. В чернігівській період своєї творчої біографії (1893–1899 рр.) він вів активну як концертну так і композиторську діяльність. Показовий щодо останнього був концерт, який відбувався 2 лютого 1897 р. в концертному залі Дворянських зібрань [21]. (О.Л. Горелов – псевд. Горілий, залишив помітний слід в історії вітчизняної музичної культури. Він був одним з організаторів Державного симфонічного оркестру ім. М.В. Лисенка (1918), здійснив одну з перших оркестрових редакцій опери М.В. Лисенка «Наталка-Полтавка», проводив активну композиторську та культурно-громадську діяльність. Репресований у 1937 р.) [11. с. 168]. Концерт повністю складався з творів автора. Зокрема, було виконано «українську симфонію», уривки з єдиної опери композитора «Вій» та оперети «Добрі сусіди», музичні картини під спільною назвою «Весна» та вальс-фантазію для симфонічного оркестру. Побіжно вкажемо на те, що в чернігівському музично-драматичному товаристві Горелов керував симфонічним оркестром у кількості 30 чоловік та хором в 36 співаків [21]. Після від'їзду композитора і диригента Горелова з Чернігова симфонічну справу продовжив К.В. Сорокін, який після невеликої перерви відновив проведення «симфонических собраний членов Черниговского музыкально-драматического кружка» [16]. Коло творчих інтересів Сорокіна було досить широким. У концертах звучали симфонії Й.Гайдна, В.Моцарта, Л.Бетховена, симфонічні та вокально-симфонічні твори П.Чайковського,

О.Бородіна, Е.Гріга, А.Рубінштейна, М.Лисенка, інших композиторів. Творчій манері диригента Сорокіна було властиве поєднання творів класичної спадщини з музикою сучасних авторів.

Глибоке проникнення в задум композитора базувалося на повному оволодінні партитурі творів. Особливо Сорокіну вдавалися твори російської симфонічної музики. Зокрема, виконання соль мінорної симфонії В.Каліннікова в одному з концертів музично-драматичного товариства «прошло блискуче, незважаючи на незвичайно складну партитуру, дають самостійну і відповідальну роботу кожному інструменту в оркестрі» [6]. К.В. Сорокін залишив помітний слід в історії музичного життя Чернігівщини не лише як диригент симфонічного оркестру музично-драматичного товариства. Будучи викладачем музично-теоретичних дисциплін, композиції та гри на мідних духових інструментах, він став першим дириктором заснованого ним в 1904 році за програмою «консерваторий Императорского Русского Музыкального общества» [6] першого в губернії Чернігівського музичного училища, де викладалися спеціальні предмети зі співу, скрипки, альту, віолончелі, фортепіано, теорії композиції, духових інструментів (мідні та дерев'яні), теорії музики, сольфеджіо, інструментовки та історії музики. Йому вдалося залучити до першого викладацького складу училища випускників Петербурзької, Віденської консерваторій та Київського музичного училища: К.С. Штамм (спів), О.І. Маслоковець і А.А. Яцкевич (фортепіано), І.Б. Красільщikov (скрипка), К.В. Сорокін (теорія композиції, мідні духові інструменти та ін). Таким чином, заснування музичного училища, як першого середнього спеціального музичного навчального закладу, стало новим етапом розвитку професійної музичної освіти на Чернігівщині, і вплинуло на формування мистецьких кадрів регіону.

2) Діяльність хору Чернігівського музично-драматичного товариства спиралася на міцну традицію розвитку хорової культури регіону. До того ж, поява в кінці XIX ст. Борзнянського, Чернігівського церковно-співочих товариств, активна концертна діяльність хорових колективів, зокрема, хору під

керівництвом М.П. Добровольського, засвідчували поширення хорового співу як одного з активних видів музичної діяльності. Тому, наявна хорова база створювала умови щодо формування оперного хору, який поєднує у собі якості високої вокально-хорової техніки і сценічної культури. Побіжним свідченням поширення саме оперно-хорової спеціалізації певної частини хорових співаків є зауваження Н.П. Яснопольського щодо авторського концерту диригента Горелова, в якому брали участь кращі місцеві музичні сили, а також «хор с участием репертуарных оперных хористов» [21].

3) Концертна діяльність, яку постійно проводило Чернігівське музично-драматичне товариство, поступово висунула ряд яскравих солістів-вокалістів. Зрозуміло, що найбільш потужні співаки, такі як Єлизавета Рафалович, Марія Дейша-Сіоніцька, розпочавши свій творчий шлях на концертах в Чернігові, пізніше прикрашали своїм співом провідні оперні театри світу: Мілана, Парижа, Санкт-Петербурга та Москви. До речі, їх зв'язок з Чернігівщиною ніколи не припинявся, зокрема, активну участь у проведенні вокальних вечорів у Чернігові брала Дейша-Сіоніцька.

При музично-драматичному товаристві довгий час активно діяв вокальний клас, який очолювала співачка Н. Ларизина [22]. Учениця знаменитого італійського співака та вокального педагога Камілла Еверарді, Ларизина наполегливо працювала над вдосконаленням вокальної майстерності чернігівських співаків. Можливо, саме це дало підставу одному з відомих діячів товариства художники І.Г. Рашевському стверджувати наступне: «Говорят о том, что Чернигов снабжает оперные сцены солистками – Меньшикова, Волынская, Майборода, Сионичкая и др., а С.Ф. Селюк в предстоящем сезоне будет петь в Италии» [13]. До кращих вокальних сил Чернігова, в обумовлений період, можна також віднести солістів-вокалістів О.Ваккер (сопрано), М.Бельмас (меццо-сопрано), Н.Мину (тенор), А.Лазаревського (баритон), Л.Сімкіна (баритон), К.Яснопольського (баритон), І.Рибальченка (тенор). Їх активна творча вокально-концертна діяльність сприяла оперним постановкам силами чернігівського музично-драматичного товариства.

Виходячи з вищенаведеного, можна зробити висновок, який полягає в тому, що наявність симфонічного оркестру, значних вокально-хорових можливостей створювали об'єктивні умови для розгортання оперної діяльності Чернігівського музично-драматичного товариства. Цьому також сприяла та обставина, що саме в цей час активізувалася гастрольна діяльність різноманітних оперних товариств, які маючи у своєму складі солістів-вокалістів на провідні оперні партії, дуже часто за браком коштів не мали можливостей сформувати достатній хор і оркестр, необхідний для постановок оперних спектаклів. Тому, поєднання гастролуючих репертуарних солістів-вокалістів з місцевими творчими силами: оркестром, хором ставали об'єктивною основою щодо оперних постановок.

Перші оперні спектаклі на чернігівській сцені пов'язані з гастрольми «товарищества руських оперных артистов под управлением С.Г. Сергеева» [23]. Під час цих короткотермінових гастролей (з 29 квітня по 7 травня 1895р.) були показані опери «Жизнь за царя» М.Глінки, «Фауст» Ш.Гуно, «Демон» А.Рубінштейна, «Евгений Онегин» П.Чайковського. Позитивні наслідки оперних постановок полягали в тому, що, по-перше, як слушно зауважив постійний рецензент музично-драматичного товариства

Н.П. Яснопольський, «сумма художественных наслаждений оперным пением может быть вписана в актив культурной жизни Чернигова» [23], по-друге, перша спроба «привить Черниговской сцене оперный культ» [23] виявилась цілком вдалою. Насамкінець, гастролі надали можливість почути співаків такого рівня, як Веселожська, Ільяшевич, Франкліні. Диригентом гастрольної оперної трупи був Г.Бернарді. Вже під час перших гастролей оперного товариства було задіяно місцевих музикантів, які працювали на високому професіональному рівні. Зокрема, після постановки «Фауста» в оркестрі було відмічено «талантливого скрипача, опытного местного учителя музыки С.В. Михаловского» [2]. Після невеликої перерви головний диригент музично-драматичного товариства О.Г. Горелов об'єднує навколо себе кращі музичні сили Чернігова і відновлює оперні постановки. Першою спільною

сценічною роботою музично-драматичного та оперного товариства стала постановка опери Дж. Верді «Аїда» [13]. Виконавцями провідних партій були: Аїди – А.О. Палица, Радамеса – І.Л. Леонт'єв, Амнеріс – П.Г.Каплан, Гінця – А.П. Лазаревський, Царя Єгипту – Г.І. Урбан. Керівництво оперною постановкою здійснювали: диригент – О.Л. Горелов, хормейстер – Б.В. Шток та режисер – Г.І. Урбан. Серед кращих було відзначено роботу з оркестром диригента музично-драматичного товариства О.Л. Горелова, жіночого хору, солістів Коломенка, Каплан та артистів оркестру Михайловського та Красильщикова.

У цілому, протягом осінньо-зимового театрального-концертного сезону 1895–96 рр. на чернігівській сцені вперше прозвучали опери: Дж. Верді «Аїда», «Травіата», «Трубадур», «Ріголетто», Ж.Бізе «Кармен», А.Рубінштейна «Демон», Дж. Майербера «Гугеноти», «Африканка», О.Даргомижського «Русалка», К. Сен-Санса «Самсон і Даліла», Р.Леонковалло «Паяци», П.Чайковського «Євгеній Онєгін», Ш.Гуно «Фауст».

Оперний сезон музично-драматичного товариства в осінньо-зимовий період 1896–97 рр. було продовжено за участю оперного товариства під керівництвом співака Н.М. Шампаньєра [9]. Ансамбль солістів склали відомі оперні співаки, артисти імператорських театрів В.Дамеллі (меццо-сопрано), М.М. Мара (колоратурне сопрано), С.Дністровська (драматичне сопрано), Г.Зайцева та А.Ларош (меццо-сопрано), Е.Естер (контральто), тенори: Я.Арно, П.Мілентіні; баритони: Н.М. Шампаньєр та І.Я. Долінов; баси: П.Роздольський, М.Рябінов, А.Б. Шульман. Репертуар оперного сезону склали твори Дж. Верді «Аїда», «Ріголетто», «Травіата», «Трубадур», Ж.Бізе «Кармен», П.Чайковського «Євгеній Онєгін», А.Рубінштейна «Демон», О.Даргомижського «Русалка», Ш.Гуно «Фауст», П.Масканьї «Сільське лицарство», Р.Леонковалло «Паяци», С.Монюшко «Галька», М.Глінки «Жизнь за царя». У порівнянні з попереднім оперним сезоном у репертуарі з'явилися нові оперні спектаклі, зокрема, «Сільське лицарство» П.Масканьї та «Галька» С.Монюшко, які також вперше виконувалися на чернігівській сцені. Постановку окремих оперних

спектаклів диригент Горелов здійснював, спираючись лише на власні сили Чернігівського музично-драматичного товариства. Так, в зимовому театральному сезоні 1897 року товариство підготувало оперу А.Рубінштейна «Демон» [24]. Виконання головних партій опери було розподілено наступним чином: Демон – Л.А.Сімкін, Тамара – В.І.Маренич-Белінська, Ангел – І.І.Турін, Князь Гудал – К.П. Яснопольський, Князь Сінодал – А.П. Лазаревський, слуга Сінодала – А.П. Мина, гінець – А.Ф. Кибальчич. Оперна діяльність товариства природно сприяла збагаченню концертного репертуару солістів-вокалістів. В окремих концертних програмах товариства широко використовувалися уривки з оперних спектаклів, оперні хори та увертюри. Свій останній оперний сезон диригент О.Л. Горелов організував за сприяння «товарищества русской оперы под управлением А.А.Серебрякова» [10]. Цього разу солістами виступили Е.Е. Леоніцька (драм. сопрано, Петербурзька опера), Р.О. Шпігель (лірико-колоратурне сопрано, італійська опера), М.І. Черницька (меццо-сопрано, Казанська опера), А.А. Серебряков (драматичний тенор), В.А. Салько (баритон, Московська опера), А.П. Петров (бас, Казанська опера) та ін. Протягом двох місяців звучали опери російських та західно-європейських композиторів. Репертуарний список нараховував 15 оперних творів: О.Верстовського «Аскольдова могила», М.Глінки «Руслан і Людмила», «Життя за царя», О.Даргомижського «Русалка», А.Рубінштейна «Демон», П.Чайковського «Євгеній Онегін» та «Пікова дама», М.Римського-Корсакова «Майська ніч», Дж. Верді «Травіата», «Отелло», «Ріголетто», Ш.Гуно «Фауст», Ж.Бізе «Кармен», К.Сенс-Санса «Самсон і Даліла», Д.Обера «Фра-Дьяволо», А.Галеві «Жидовка», Р.Леонковалло «Паяци».

Характеризуючи роботу Чернігівського музично-драматичного товариства, необхідно вказати на те, що у своїй оперній діяльності воно не обмежувалося лише показом спектаклів у м. Чернігові. Так, у лютому 1896р. ніжинці вперше почули оперу – до них приїхала на триденні гастролі чернігівська оперна трупа. Було показано сцени із опер «Фауст», «Життя за царя», «Демон», «Євгеній Онегін» та ін. [15].

На жаль, з від'їздом досвідченого диригента О.Л. Горелова (в1899 р.) до Астрахані, де він організовував відділення РМТ та відкрив там перше музичне училище, оперна діяльність Чернігівського музично-драматичного товариства припинилась. Усього ж за період з 1895 по 1898 рр. Чернігівським музично-драматичним товариством разом з гастролуючими оперними товариствами було показано 72 оперних спектаклі (у 1895 – 30, 1896 – 25, 1897 – 2, 1898 – 15). Чернігівське музично-драматичне товариство своєю театральну-музичною та літературно-концертною діяльністю сприяло поширенню і насиченню культурно-мистецького життя в регіоні, а також ставало прикладом у діяльності інших подібних товариств на Чернігівщині. Так, в 1887 р. в м. Ніжині було організоване музично-драматичне товариство, яке нараховувало близько 100 чоловік [14 с. 11]. При ньому діяв хор, симфонічний оркестр, дві драматичні секції: українська та російська. Товариство мало тісні творчі контакти з відомими діячами української культури М.К. Заньковецькою, М.К. Садовським., Л.Я. Маньком,

М.Л. Кропивницьким, Д.В. Ахшарумовим, О.А. Кошицем. Є підстави вважати, що і інші товариства також проводили активну культурно-громадську роботу. Так, з метою покращення культурно-масової роботи Новгород-Сіверська дума передала в оренду місцевому музично-драматичному товариству міський парк [3]. Кролевецьке музично-драматичне товариство нараховувало більше 100 постійних членів [4]. Товариство проводило концерти, ставило спектаклі, організовувало сімейно-танцювальні вечори. Товариство асигнувало кошти на придбання нот, музичних інструментів, п'єс, декорацій до драматичних спектаклів, за аренду приміщень і т. ін. Роботою Кролевецького музично-драматичного товариства керувало правління у складі: А.П. Сендровського (голова правління), О.М. Шрамченка, М.А. Чижевської, М.С. Байдаковського, О.М. Долинського та Ю.І. Стратоновича.

Просвітницька робота музично-драматичних товариств залишила помітний слід в історії художньої культури Чернігівщини, кінця XIX – початку

XX ст. і стала яскравим зразком поширення оперної культури на теренах України.

У висновках можна зазначити:

- оперне мистецтво відіграло важливу роль у формуванні музичної культури Чернігово-Сіверського регіону зазначеного періоду;

- оперна культура сприяла зростанню місцевих творчих сил, що в свою чергу стимулювало розвиток симфонічного, камерно-інструментального і вокального виконавства; нарешті, поширення оперного мистецтва створювало умови щодо виявлення співацького таланту визначних вокалістів Чернігівщини, зокрема, Л.Андреєвої-Дельмас, М.Дейші-Сіоніцької, Н.Забіли-Врубель, К.Ісаченка, Ф.Стравинського (розпочав співацьку діяльність під час навчання у Ніжинському ліцеї вищих наук) і ін.

Література:

1. Васюта О. П. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII – XIX ст. / О. П. Васюта. — Чернігів, 1997 — 211 с.
2. Горелов А. Л. В Черниговском театре / О. П. Васюта // Черниговские губернские ведомости. — 1895 — 5 мая.
3. Державний архів Чернігівської області. Ф.145. — Оп.1. Од. 3б. 440. — Арк. 5, 19, 156, 162.
4. Державний архів Чернігівської області. Ф.145. — Оп.1. Од. 3б. 306. — Арк. 7, 8.
5. Дмитрієв Н. П. Народний театр / Н. П. Дмитрієв // Черниговские губернские ведомости. — 1990. — 9 февр., 18 февр.
6. ЕНВО [псевдонім]. Симфонічний концерт К.В. Сорокіна / ЕНВО [псевдонім] // Черниговские губернские ведомости. — 1906. — 16 март.
7. Загайкевич М. П. Музичний театр / Загайкевич М. П., Литвинов О.І. // Історія української музики: в 6-ти т. — К., 1989. — Т. 1. — С. 276.

8. Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Придесення / Д. Калібаба. — Чернігів, 1995. — С. 26.
9. Местные известия // Черниговские губернские ведомости. — 1895. — 5 мая.
10. Местные известия // Черниговские губернские ведомости. — 1898. — 5 сент.
11. Мистецтво України: біографічний довідник / [упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; за ред. А. В. Кудрицького]. — К. : Укр. енцикл., 1997. — 700 с. — С. 168.
12. Проценко В. Д. Мистецькі спомини / В. Д. Проценко. — Ніжин, 1993. — 57 с.
13. Рашевский И. Г. Еще несколько слов по поводу концерта 8-го сентября / И. Г. Рашевский // Черниговские губернские ведомости. — 1899. — 24 мая.
14. Самойленко В. Г. Нариси культури Ніжина. Част. II. Театральне та музичне життя XVII – XX ст. / В. Г. Самойленко. — Ніжин, 1995. — 165 с.
15. Сапон В. Про що писала наша газета 100 років тому / В. Сапон // Десн. правда. — 1996. — 10 лют.
16. Устав Черниговского музыкально-драматического кружка любителей. — Типография Черниговского губернского правления, 1894.
17. Яснопольський Н. П. Письмо в редакцию / Н. П. Яснопольський // Черниговские губернские ведомости. — 1903. — 6 марта.
18. Яснопольський Н. П. Любительский спектакль / Н. П. Яснопольський // Черниговские губернские ведомости. — 1887. — 8 января, 15 января.
19. Яснопольський Н. П. Городской театр / Н. П. Яснопольський // Черниговские губернские ведомости. — 1899. — 2 сент.
20. Яснопольський Н. П. Симфонический концерт памяти П. И. Чайковского под управлением А. Л. Горелова / Н. П. Яснопольський // Черниговские губернские ведомости. — 1903. — 10 июня.
21. Яснопольський Н. П. Концерт 2 февраля / Н. П. Яснопольський // Черниговские губернские ведомости. — 1897. — 4 февр.

22. Яснопольский Н. П. Уроки пения Н. П. Ларызиной / Н. П. Яснопольский // Черниговские губернские ведомости. — 1904. — 12 сент.

23. Яснопольский Н. П. Театр / Н. П. Яснопольский // Черниговские губернские ведомости. — 1895. — 29 апр.

24. Яснопольский Н.П. Театр / Н. П. Яснопольский // Черниговские губернские ведомости. — 1897. — 11 февр., 18 дек.